

Landskapshandlingar

Register ver 1.0

Historik

Landskapshandlingarna utgörs av fögderivis uppgjorda fogderäkenskaper för ett antal härader, ibland förenade med en gård eller ett slott. Dessa räkenskaper uppgjordes i kammaren på Stockholms slott av kamrerare eller kammarskrivare med ledning av de längder och verifikationer fogden medförde när han kom för att redovisa för förvaltningen av sitt fögderi. Fogderäkenskaperna uppordnades och förtecknades på 1620-talet efter landskap och kallas därför Landskapshandlingar.

Fögderiindelningen i Sverige och Finland kartlades i början av 1900-talet av arkivrådet J.A.Almquist i arbetet Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630, I-IV (1917-1923). Med början i Uppland har Almquist givit varje fögderi ett särskilt fögderinumner.

Vid sidan av härads-, slotts- och gårdsfögderier fanns också andra speciella fögderier. Kyrkans och klostrens gods förvaltades till en början av särskilda fogdar men fördelades därefter på häradsfögderierna. Kungens gods, det s.k. arv och eget, styrdes ursprungligen av särskilda fogdar men lades senare under häradsfogdarna. Genom olika arvskiften övergick vissa av arvegodsens till hertig Karl (senare Karl IX), hertig Johan av Östergötland, hertig Karl Filip och hertig Gustav Adolf (senare Gustav II Adolf) och förvaltades då av hertigarnas fogdar. Många av dessa hemman låg inom gränserna för vanliga häradsfögderier och införlivades successivt med dessa. Särskilda fogdar fanns tidvis för kronans fisken liksom för bergverk, faktorier och andra företag. I landskapshandlingarna ingår också räkenskaper för domkyrkor och hospital samt vissa städer.

Från slutet av 1610-talet började kronan att utarrendera uppbördens av skatten till särskilda förpaktare eller konsortier mot särskilda kontrakt för att öka kronans penninginkomster och samtidigt främja bergsbruket och handeln (se J.A.Almquist, Den civila lokalförvaltningen, del I, s. 142ff). För 1620-talet finns för flertalet fögderier enbart arrenderäkenskaper med redovisning av den skatt resp. förpaktare skulle inleverera till kronan.

Fram till slutet av 1610-talet var fogdarna direkt underställda kammaren och skulle årligen inställa sig i Stockholm för revision. Från 1618 ökade ståthållarnas/ landshövdingarnas uppsikt och ansvar genom instruktionerna för nytillsatta ståthållare. Som en följd härav tillkom 1620-1624 räkenskaper som omfattade hela länet, dels anordningsböcker, dels landsböcker. Anledningen till att man började uppgöra anordningsböcker var, att alla anordningar till befallningsmännen i länet nu skulle gå genom ståthållaren. Tillkomsten av sammanfattande räkenskaper för länen sammanhänger troligen med att kammaren 1623 fick en generalbokhållare, Abraham Cabeljau, som för första gången uppgjorde en verklig rikshuvudbok. Genom uppördningsordningen 1624 ålades landshövdingarna att granska och ansvara för fogdarnas räkenskaper i länet. Från 1625 återgick man delvis till den gamla ordningen. Några anordnings- eller landsböcker uppgjordes troligen inte efter 1624, men däremot sammanfattande räkenskaper avseende de extraordinarie räntorna (boskapshjälpen, kvarntullen och tremarkershjälpens), som i övrigt redovisas utanför landskapshandlingarna.

Innehåll

Föreliggande databas tillkom genom kulturdepartementets SESAM-projekt 1995-98. Nya arkivförteckningar tillkom för landskapshandlingarna vid Riksarkivet 1998 som bygger på databasens innehåll. Därefter har databasen genomgått smärre redigeringar. Databasen bygger på redovisningen i tidigare arkivförteckningar för landskapshandlingarna.

Landskapshandlingarna består för varje år av en huvudräkning med tillhörande verifikationer (längder och kvittenser). I arkivförteckningen redovisas de viktigaste av dessa handlingstyper i följande fält:

Räkenskapen (huvudräkenskapen) innehåller årets inkomster och utgifter för fögderiet. Bland inkomsterna upptas främst den årliga räntan (skatten av jorden), tionde, saköre (böter) samt olika slags extra skatter (gärder och hjälper). Den totala uppbördssumman minskades under rubriken avkortning med skatten från enheter som av olika skäl - skattebefrielse, fattigdom, ödeläggelse - inte gav några inkomster till kronan: ödehemman, brända hemman, hemman som innehades av fogdar, länsmän, fjärdingsmän, adelsmän samt knektar och ryttare. Avkortningen redovisades dels i huvudräkenskapen, dels i särskilda avkortningslängder (se nedan).

Årliga räntan eller jordeboken redovisar alla skattlagda hemman och torp i fögderiet, uppdelade på socknar och mantal (hela, halva, fjärdedels hemman osv.) samt årliga räntan, den skatt i pengar och naturapersedlar varje hemman skulle betala; i regel finns också uppgift om brukarens namn.

Tiondelängden redovisar uppbörden sockenvis av tiondet, en ursprungligen kyrklig skatt på medeltiden, som efter reformationen tillföll kronan. Från 1550-talet ingår tiondelängderna i landskapshandlingarna, dessförinnan återfinns de i samlingen Prostarnas tionderäkenskaper. Till tiondelängderna finns i regel ett sockenregister i varje häfte.

Avkortningslängd: i de tidigaste landskapshandlingarna ingår avkortningen som en naturlig del av årliga räntan; de redovisas då inte särskilt i arkivförteckningen. Senare blir uppgifterna om avkortningen fylligare och bildar ofta separata längder.

Ovissa persedlar med saköre: vid sidan av den årliga räntan fick kronan ett antal mindre inkomster, s.k. ovissa persedlar. Vanligast av dessa var saköre, dvs. böter vid häradstinget men också städselöre, husröta, m.m. förekom.

Dombok ingavs ibland till fogden som verifikation till bötesuppbörden. De utgörs av protokoll från härads-, lagmans- och landsting. Vissa saköreslängder är ibland så detaljerade att de liknar domböckerna. Domböcker från 1500- och 1600-talen finns därutöver i Svea hovrätts arkiv och samlingen Strödda domböcker och rättegångshandlingar (se Folke Sleman, nedan anført arbete, samt Riksarkivets beståndsöversikt, Del 1 s. 256)

Mantalsregister, förtärlingsregister och löningsregister avser personalen på slott och gårdar; dessa längder finns i allmänhet inte för rena häradsfögderier. I mantalsregistret upptas i regel för varje vecka den personal som finns på gården eller slottet. Förtärlingsregistret redovisar förbrukningen av mat och dryck, medan löningsregistret innehåller slottets eller gårdens löneutbetalningar.

Inventarium är en inventarieförteckning för en gård eller ett slott, som i regel ingår i räkenskapen. I arkivförteckningen redovisas endast inventarier som bildar separata häften.

Kungliga brev i original eller avskrift bifogades i regel till räkenskapen som bekräftelse på olika skatteåtgärder. Till kungliga brev räknas även brev utfärdade av drottningar och furstliga personer. I förteckningen markeras alltid förekomsten av kungliga brev.

Kvittenser bifogades alltid för leveranser av skattepersedlar för olika ändamål.

År, Volym, Del, Häfte: inom respektive landskap ordnades fogderäkenskaperna årsvis och fick ett särskilt nummer inom årgången som alltjämt används som arkivsignum för volymen (den nuvarande kartongen), t.ex. Västergötland 1540:6. I varje häfte kan det förekomma handlingar för andra år än det angivna årtalet.

Om räkenskaperna för ett fögderi inte ryms i en kartong har de fördelats på två eller tre kartonger, som då signerats med A, B, C (del av volym).

Fnr 1 och 2, Fögderinumner: varje fögderi gavs ett särskilt nummer i J. A. Almquists grundläggande arbete om 1500-talets lokalförvaltning. När flera fögderiers räkenskaper finns i samma volym har båda fögderinumren angetts (Fnr 1 och 2). Eventuellt ytterligare fögderinumner har angetts i "Anmärkningar".

Område: anger ett fögderi eller en institution vars räkenskaper redovisas här. I allmänhet har alla härader i området redovisats. Socknar omnämns endast i undantagsfall. Där häradsindelning inte förekommer har områdena redovisats såsom i handlingarna: exempelvis landskap i Norrland, bergslagsdistrikt i Dalarna.

Filmnr: anger mikrofilmnummer som skall användas vid beställning, eftersom landskapshandlingarna inte är tillgängliga i original.

Mikrokortsnr (MKNR): Följande mikrofilmade bestånd finns f.n. även som mikrokort:

Västergötlands handlingar	Jämtlands och Härjedalens handlingar
Gästriklands handlingar	Västerbottens handlingar
Hälsinglands handlingar	Norrlands lappmarker
Medelpads handlingar	Norrlands handlingar
Ångermanlands handlingar	

Anmärkning: här upptas upptas vissa handlingstyper som inte har någon egen kolumn, vissa avvikelser i områdena och tidsomfånget, eventuellt ytterligare fögderinumner och enstaka uppgifter om handlingarnas status (om de är defekta, osv.)

Upplands handlingar

Till Uppland räknades även större delen av Södertörn. För områdesredovisningen följer förteckningen den indelning som använts vid enheten Det medeltida Sverige (Riksantikvarieämbetet) (se Göran Dahlbäck, nedan anført arbete, s. 428ff.). Till skillnad från Det medeltida Sverige har Simtuna, Våla och Torstuna hd räknats till Västmanland, då de huvudsakligen redovisas i Västmanlands handlingar. Norra Roden, som används som redovisningsenhet i handlingarna, har redovisats separat.

Södermanlands handlingar

Handlingarna omfattar det nuvarande landskapet Södermanland utom Södertörn, som räknades till Uppland och därför återfinns i Upplands handlingar. Delar av Västerrekarne hd räknades tidvis till Västmanland. Bland handlingarna finns även strödda handlingar från hertig Karls (senare Karl IX) hertigdöme 1568-1592, som omfattade Södermanland, Närke, Värmland och norra Västergötland med Nyköping som huvudstad (t.ex. Södermanland 1580:18, 1584:22, 1586:7, 1603:5). Även handlingar från Karl IX:s son Karl Filip, som ärvde hertigdömet, ingår (t.ex. 1612:17, 1617:4) och Karl IX:s änkedrottning Kristina d.ä.:s livgeding, som omfattade delar av Södermanland, Uppland och Gästrikland (t.ex. 1623:13, 1625:11). Se vidare Almquist, a.a. del 1, s. 19ff.

Närkes handlingar

I Närkes handlingar redovisas det nuvarande Närke utom Sundbo hd, som räknades till Östergötland och därför huvudsakligen redovisas i Östergötlands handlingar. Glanshammars hd räknades i regel till Västmanland och återfinns till stor del i Västmanlands handlingar. I Närkes handlingar redovisas hertig Karls arv och eget i Glanshammars hd. Noraskogs bergslag redovisas huvudsakligen i Västmanlands handlingar och har därför räknats till Västmanland i förteckningen och dess register.

För Örebro stad finns ett antal särskilda längder som redovisas kontinuerligt. Till dessa hör oxtullen, som var en skatt på oxdrifter via Örebro, pyndarlängder, som redovisade invägningen av det järn som såldes eller transporterades via Örebro och fraktlängder för järnfrakten på Hjälmarren.

Västergötlands handlingar

Västergötlands handlingar omfattar i regel det nuvarande landskapet. Några handlingar omfattar

Skara stift, dvs. Västergötland med Dalsland och Värmland (t.ex. 1540:14). Enstaka gårdar i Halland (1540-1619) och Bohuslän (1552-1619) hörde till kungens arv och eget och redovisas även här. De redovisa endast undantagsvis per härad, och då bara för Halland.

De kyrkliga godsen redovisades länge efter kyrkliga förvaltningsenheter som gäll (varav några angivits i Ortsregistret) och prebenden. För en översikt över dessa enheters omfattning, se Almquist, a.a., del II,1, s. 191-214.

Dalslands handlingar

Dalsland bildade under perioden ett eget fögderi. 1540-1546 redovisades huvuddelen av Nordmarks hd, Värmland, som förläning i Dalslands handlingar. Den s.k "Dalborumpan" var i kameralt hänseende en del av Svanskogs sn, Gillbergs hd, Värmland. I tiondelängderna däremot redovisas denna sockendel i Dalsland.

Värmlands handlingar

Värmland redovisas i landskapshandlingarna huvudsakligen i tre delar: Östersysslet, Västersysslet och bergslagsområdet Värmlandsberg. Nordmarks hd redovisades 1540-1546 huvudsakligen i Dalslands handlingar. Det medeltida Ölme hd redovisas med få undantag under Väse hd för hela tidsperioden.

Särskilda fogdar och räkenskaper fördes för bergsbruket, främst Asphyttans järnbruk och Hornkulla silverbruk.

Västmanlands handlingar

Västmanlands handlingar utgör fögderi nr 221-236 samt 251, 253-255 (arv och eget, kyrkogods, särskilda tiondefogdar). Det faktiska geografiska området för Västmanlands handlingar sträcker sig från Uppland i öster (Simtuna och Torstuna hd) över det egentliga Västmanland till östra Närke och omfattar dessutom Noraskoga och Lindesbergs bergslag jämte tidvis Lekebergslagen samt delar av Rekarne i Södermanland. Administrativt är Västmanland sedan gammalt uppdelat på några större slottslän: Västerås, Arboga, Kungsörs och Väsby län. Rena häradsfögderier förekommer men mera som periodvisa utbrytningar ur de stora slottslänen.

I samband med omfattande byggnadsarbeten på Kungsörs gård på 1550-talet flyttades gården närmare den del av Mälaren som kallades Ulfund. Gårdsnamnet ändrades då till "Ulfvesund" och återfick först på 1600-talet sitt gamla namn Kungsör.

Genom kungligt brev 27 mars 1561 kom Strömsholms gård och län (Snävringe hd) att för lång tid (till 1621) ingå i Katarina Stenbocks livgedingsförläning.

Socknarna i Åkerbo hd inklusive Fellingsbro sn med sina fyra fjärdingar (Översta fjärding, Peders fjärding, Fellingsbro fjärding, Yttersta fjärding) vållar administrativt problem genom att tillhöra olika fögderier (F 227, 229, 231). Detta gör att det i förteckningen ibland anges del av Åkerbo hd (ingående socknar framgår ej).

Västmanland utgör en del av Bergslagen: Noraskog och Lindesbergs bergslag samt Skinnskatteberg. Området utgjorde administrativt en del av Arboga län (F 227) till 1547/1548 men sedan eget fögderi (F 231). Periodvis hörde även Lekebergslagen i Närke till Västmanland. För "bergslagsområdet" avviker årliga räntan genom att redovisa olika slag av järnskatter som "tackjärnsskatten", saköresjärn och saköreskol, dvs böter i form av järn och kol. I "årliga räntan" redovisas också en rad olika hyttor.

Räkenskaper för Sala silvergruva (gruvdriften och smältningsarbetet vid hyttorna) ingick ursprungligen i Västmanlands handlingar men huvuddelen av räkenskaperna utbröts 1844 och

flyttades till särskilda konvolut (ämnessamling för bergverkshandlingar) och senare till särskild samling, Bergsbruk: Salbergets räkenskaper. En mindre del räkenskaper finns kvar i Västmanlands handlingar för vissa år (F 236). Därutöver finns uppgifter om gruvan och dess personal (bl.a. utspisning) i räkenskaperna för Väsby gård (F 233). Denna benämns ibland i räkenskaperna för Sala hyttegård om det inte i praktiken rörde sig om två separata gårdar vilket är svårt att klarlägga och belägga. Kvarvarande uppgifter om Sala gruva i Västmanlands handlingar har en rad olika benämningar: Sala gruva/gruvor, Sala hytta/hyttor, Sala gruva och hytta m.m. Samtliga benämningar/namnformer har i både förteckningen och i ortsregistret samlats under benämningen Sala silvergruva.

Speciella egenheter i "bokföringssystemet" i Västmanland

Perioden före c:a 1550

Normalt förekommer dubbel redovisning av årliga ränta; dels årlig ränta i traditionell mening (redovisning av gårdar/brukare, kallas ibland skattebok), dels redovisning av årliga räntan (skatten) och hur den skulle utgå. Den senare är att betrakta som en del av räkenskapen. Den utgör i början ofta eget häfte, ingår ibland som en del av den egentliga huvudräkenskapen och upphör omkring 1550. Denna redovisning av årliga räntan ger dessutom detaljerade uppgifter om skattesystemet.

Uttåg och undervisning (alt. undervisning och uttåg) utgör en ofta förekommande del av räkenskapen och avser i allmänhet uppbörd; utgör ibland eget häfte. På några ställen finns förklaringen utdraget ur slottets räkenskap. Uppbörd till slotten redovisas också noggrant och beror möjligen på centreringen till ett fåtal slott och gårdar (Västerås, Arboga, Kungsör och Väsby) med tillhörande slottslän. Den tycks vara uppdelad på två huvudmoment: den territoriella redovisningen av skatten, årliga räntan och uppbörden till slottet eller gården från länet. Den egentliga räkenskapen utgår från slottet eller gården och redovisar dess uppbörd och utgift. Kammarens medverkan vid räkenskapernas definitiva utformning märks bl.a. på kammarrådens berättelser (sist i räkenskapen; några gånger som separata häften) som är vanliga fram till 1543.

Perioden 1600-talets början

Under perioden 1600-1605 införs successivt ett nytt bokföringssätt med särskilda räkenskaper för gården resp. länet, vardera i regel inbundna i olika pergamentsomslag. Samtidigt införs efter hand ett nytt redovisningssystem för uppbörd och utgift. I stället för att som tidigare under en längre period ha redovisat uppbörd och utgift persedel för persedel övergår man till att endast redovisa den totala uppbörden och utgiften (fördelad på flera enheter).

Slott och gårdar: förtäring

I Västmanlands handlingar innehåller räkenskaperna fram till 1580-talet ofta relativt fylliga uppgifter om förtäring (ibland också om besökande furstliga personer) - uppgifter som inte redovisas i registret - medan rena förtäringregister, uppgjorda per månad, är fåtaliga. På 1580- och 1590-talen är det vanligt med gemensamt register för mantal, förtäring, malning, bakning, bryggning, utfodring m.m.

Dalarnas handlingar

Dalarnas förvaltning är historiskt sett knuten till Västmanland och i kameralt hänseende är gränsdragningen fortfarande oklar under 1500-talet. Landskapet var indelat i tre huvuddelar: Västerdalarna längs Västerdalälven, Österdalarna längs Österdalälven och i de sydöstra delarna Bergslagen. Bergslagen redovisas i nedanstående distrikt, men också i ett antal mindre bergslag eller berg, vilka senare uppgått i eller bildat vanliga kyrksocknar. Dessa berg redovisas separat i såväl handlingar som i registret under den första tidsperioden. Flertalet socknar har i senare tid uppdelats i nya socknar. Gränser i bergslagsområdena är vaga. Norberg, Skinnskatteberg m.m. i

Västerbergslagen, har liksom i senare tid räknats till Västmanland men förekommer nästan uteslutande i Dalarnas handlingar. Idre och Särna snr hörde under denna tid till Norge.

Socknarna i Bergslagen flyttades ständigt mellan olika fögderier. En modell har därför använts i registret för hela tidsperioden som bygger på förhållandena omkring 1540-1570:

Västerdalarna:

Lima sn

Malungs sn

Nås sn

Järna sn

Floda sn

Österdalarna:

Orsa sn

Mora sn

Rättviks sn

Leksands sn (med Ål)

Gagnefs sn

Västerbergslagen:

Norrbärke sn

Söderbärke sn

Grangärde sn

I Västmanland:

Norberg,

Skinnskatteberg,

Våla, Malma och

Odensvi skogs-

fjärdingar

Kopparbergslagen:

Kopparbergs sn

Vika sn

Svärdsjö sn

Torsångs sn

Övre Bergslagen:

Tuna sn ovan och utom bron

Hedemora sn

(Stora) Skedvi sn

Nedre Bergslagen:

Folkare hd (Folkärna,

By och Grytnäs snr)

Husby sn

Alltid separat redovisade:

Gårdar:

Väster Silvbergs gård

Garpenbergs gård

Borns hyttgård

I Dalarna redovisades de skattlagda gårdarna tidigare i bondelag, en gammal kollektiv beskattning som varierade avsevärt mellan byar och gårdar.

För Bergslagen utgick den stående skatten huvudsakligen i järn. I gruvorna redovisades brukarna ofta i s.k. partalslängder. För bergsbruket fanns olika specialregister för smältning, brytning, tillmakning m.m. Dessa har i registret sammanfattats under benämningen bruksregister. Vid Kopparbergs gruva fördes register över den brutna och levererade kopparmalmen i s.k. kopparböcker. Dessa redovisas alltid i registret.

Gästriklands handlingar

Gästrikland bildade ett eget fögderi som år 1541 även omfattade Hälsingland. Hade gård bildade tillsammans med bergsbruket i Hadeberg ett eget fögderi 1549-1555. Under kortare perioder redovisas delar av Gästrikland under Dalarna. Jorden beräknades i Gästrikland i markland och öresland. Den årliga räntan togs huvudsakligen upp i järn. För Gävle finns ett antal längder över Norrlandstullen, en inrikes varutull, samt utrikestill.

Hälsinglands handlingar

Hälsingland utgjorde från 1542 ett eget fögderi. Dessförinnan var detta gemensamt med Gästrikland. 1557-1560 delades Hälsingland i två fögderier, omfattande Norra och Södra prosterierna. 1566-68 och 1571 ingick även Härjedalen i detta fögderi.

Hälsinglands faktori (senare Söderhamns faktori) organiserades för leveranser av vapen från de på landsbygden verksamma vapensmederna (rör- och hillebardsmeder). Handlingar finns bevarade från 1597-1630. Hälsinglands faktori bildade ett eget fögderi där även det s.k. Medelpads faktori

ingick för några år.

Skatten i Hälsingland utgick efter ett gammalt kollektivt beskattningssystem, där gårdarna indelades i sköllar (sköldar). Dessutom angavs ett jordtal, måлтаlet. Liksom i Medelpad och Ångermanland förekommer ibland separata mantalslängder med kotal, dvs. längder på skattskyldiga brukare efter gård eller by samt deras boskap. Detta anges i anmärkningskolumnen i förteckningen. Kotalen redovisas ibland i tiondelängderna.

Köpmanspenningar för s.k. landsköp (viss handel på landsbygden) redovisas ofta.

Medelpads handlingar

Medelpad bildade intill 1552 ett gemensamt fögderi med Ångermanland. Därefter var landskapet ett eget fögderi. Fisket i Medelpad redovisades 1616-1619 för en särskild fogde.

Liksom i Hälsingland utgick skatten i Medelpad efter måltal, ett jordmått per by eller gård. En separat mantalslängd med brukarnas namn och tillkommer, "mantals- och kotalregister". Detta var ett speciellt mantalsregister över skattskyldiga hemman. Kotalen, som alternativt anges i tiondelängden, är uppgifter om antalet kor per hemman.

Ångermanlands handlingar

Ångermanland bildade ett eget fögderi. 1541-1551 ingick även Medelpad. Det s.k. Ångermanlands lappmark redovisas i Norrlands lappmarker. Lokala tullängder finns för Härnösands marknad 1581-1605.

Jordskatten beräknades efter seland, ett jordmått, vilket redovisades i jordeboken (årliga räntan) tillsammans med gårds- eller bynamnet. Brukarna däremot redovisades vanligen i särskilda mantalslängder tillsammans med kotalen. Dessa mantalslängder slås på 1590-talet samman med jordeböckerna och efter år 1600 förekommer i stort sett inga personlängder. Mantals- och kotalregister förekommer (se anm. om Medelpads handlingar). Även köpmanspenningar, dvs. skatt på s.k. landsköp eller handel på landsbygden, redovisas ofta.

Jämtlands och Härjedalens handlingar

Under nordiska sjuårskriget ockuperades Jämtland och Härjedalen och låg under svensk förvaltning 1564-1571. Under kriget mot Danmark 1611-1613 ockuperades landskapen på nytt. Intill 1570 hörde Jämtland i kyrkligt avseende till Uppsala stift, varigenom tiondet redovisades till Sverige. 1566-68 och 1571 låg Härjedalen under fogden i Hälsingland.

Det s.k. Jämtlands lappmark redovisas i Norrlands lappmarker 1568-1569. 1564 upptas även skattskrivna lappar i Hammerdals sn i Jämtlands och Härjedalens handlingar.

Handlingar som berör ockupationsförhållandena är speciella för Jämtlands och Härjedalens handlingar: uppgifter om landsflyktigas ödehemman, förbrutna gods och avrättade m.m. Betydande delar av området låg öde till följd av kriget.

Västerbottens handlingar

Västerbotten bildade i huvudsak ett eget fögderi som omfattade kustlandet i nuvarande Västerbotten och Norrbotten intill kusten mellan Torne och Kemi älvar i nuvarande Finland. Gränserna gentemot lappmarkerna var flytande. Det fanns även ett gårdsfögderi för Umeå gård samt under kort tid en särskild fogde för fisken. Regelbundet förekommer längder över bodlega (bodhyra) och tull vid Torneå hamn. Den rör bl.a. rysk handel.

Bågs katt: en stående skatt på jakten som uttogs vintertid i Västerbotten. Den utgick i allmänhet i skinn och redovisas i mantalslängder med särskilda beräkningar av mantalet som inte bygger på årliga räntan. Ursprungligen betalades bågs katten av varje manlig jordägare som kunde spänna en båge.

Lapps katt: se nedan under Norrlands lappmarker.

Norrlands lappmarker

I Norrlands lappmarker bestod fögderierna av ett eller flera s.k. lappmarksdistrikt, dvs. de områden som låg utanför de dåvarande landskapen i Norrland, från Ångermanlands och Jämtlands lappmarker i sydväst till Kemi lappmark i nuvarande Finland. Under en tid redovisades även det s.k. Västersjö lappmark här, ett då omtvistat område som ungefär omfattade nuvarande Finnmarks fylke i Norge (vid Norra Ishavet). Lappmarkerna redovisas i byar i landskapshandlingarna men inte efter socknar.

Renlängder: Längder över såväl kungliga renar som lapparnas egna renar. Även tiondeskatt som utgick i renar förekom.

Birkarlstaxa: Förekommer vid enstaka tillfällen och är en skatt på den handel som birkarlarna bedrev i lappmarkerna. Birkarlarna upptog även själva skatt av lapparna.

Lapps katt: utgjorde en stående skattläggning i Norrlands lappmarker i stället för den årliga räntan (jordskatten). Den uttogs i allmänhet i skinn eller fisk (silver, renar). I längderna redovisas i allmänhet skatten per person och efter byar.

Norrlands handlingar

Då landskapshandlingarna ursprungligen ordnades, bildade alla handlingar för Norrland ett gemensamt bestånd. Det nuvarande Norrlands handlingar utgör en rest av detta bestånd. Norrlands handlingar innehåller i huvudsak handlingar som inte uppdelats på landskapen: från Gästrikland till Norrlands lappmarker. Det förekommer även handlingar rörande Österbotten och Åland i Finland.

I handlingarna finns bl.a. uppboordsräkenskaper för tionde av hela Norrland, Norrlands ståthållares räkenskaper och redovisningar för fisken i Västerbotten och Österbotten.

Övriga handlingstyper

Tulllängderna utgörs huvudsakligen av längder över import och export av tullbelagda varor från olika städer, men också längder över inrikes tull: ox- och järntullen i Örebro, birkarlstull i Norrland samt den s.k. Norrlandstullen i Gävle. Det förekommer även uppgifter om utrikeshandel via landsbygden, exempelvis gränshandel. Tulllängder återfinns annars i samlingen Lokala tullräkenskaper (se Riksarkivets beståndsöversikt, Del 4, s. 109).

Brudskatt var en extraskatt som uttogs med anledning av kungliga bröllop 1563, 1579 och 1605. Mantalslängderna upprättades efter en egen taxering och kan därför innehålla uppgifter om personer och gårdar som inte återfinns i andra längder. Brudskattelängder för 1563 och 1579 finns också i Strödda räkenskaper och handlingar t.o.m. 1630, Brudskattelängder 1563 och 1579 (se Riksarkivets beståndsöversikt, Del 4, s. 39-40).

Älvsborgs lösen 1613 var en extraskatt som togs ut för att återlösa Älvsborgs fästning från Danmark efter Kalmarkriget 1611. Skatten, som uppbars 1614-19, byggde på lokalt upprättade mantalslängder och är därför en viktig källa för person- och bebyggelsehistorisk forskning. Huvuddelen av längderna till Älvsborgs lösen finns i samlingen Älvsborgs lösen 1613 (se Riksarkivets beståndsöversikt, del 4, s.70).

Fiskeregister: fisket var av stor betydelse för kronan i Norrland och redovisades därför ofta i

utförliga s.k. fiskeregister. Det fanns krono- och bondefisken, dvs. kronans fångstplatser respektive böndernas egna fisken. De innehåller uppgifter om fiskeplatser, utrustning, fångstlag, fångster eller uppbörd efter fiskslag, ofta även separat redovisning av sälfångst ("sälsäck"). Ibland förekommer uppgifter om utgifter för fångsten och dess beredning.

Skinninköp: handeln med och uppbörden av skinn var av särskild betydelse i Norrland och längder över inköp och uppbörd av dessa är ofta mer utförliga än i andra områden. Dessa längder redovisas oftast efter räkenskapen eller fiskeregistret. De utgörs av personlängder där såväl uppbörd eller inköp av skinn redovisas efter djurslag.

Litteratur

Johan Axel Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630, I-IV (Stockholm 1917-1923).

Janrik Bromé, Jämtlands och Härjedalens historia 2, 1537-1645 (Stockholm 1945)

Folke Dovring, De stående skatterna på jord 1400-1600 (Lund 1951)

Ingvar Jonsson, Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid (Umeå 1971)

Göran Dahlbäck, Uppsala domkyrkas godsinnahav med särskilda hänsyn till perioden 1344-1527, Studier till det medeltida Sverige 2 (Stockholm 1977)

Holger Wichman, Landskapshandlingarna i kammararkivet, Meddelanden från Svenska Riksarkivet 1978-79.

Riksarkivets beståndsöversikt, Del 4, Kammararkivet (Stockholm 1995), s.76-98.